

Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју

Дипломски рад

Предизборна кампања 1938. године на
страницама београдске штампе

Ментор:

Др Александар Животић

Студент:

Јасмина Смиљковић ИС 13/24

Београд, 2018.

Садржај:

Предговор	3
Политичке прилике у Југославији 1934-1938.....	6
Земаљске листе које су обележиле изборе 1938.....	13
Расписивање избора 1938.....	17
Избори на страницама <i>Времена</i> и <i>Политике</i>	19
Пропаганда у току предизборне кампање.....	23
Резултати избора.....	29
Закључак.....	33
Библиографија.....	35

Предговор

Постоје два разлога зашто сам баш ову тему изабрала за завршни рад. Први, јесте моје интересовање за пропаганду као оруђе за освајање и учвршћивање на власти. Занима ме како се пропаганда током времена развијала и усавршавала, како се прилагођавала времену и приликама у којима се користила. Тридесетих година двадесетог века, пропаганда је постала моћно оружије за освајање власти у нацистичкој Немачкој, а након тога пропаганда је почела да се шири и осваја остатак Европе. Код нас је добила на значају у време владе Милана Стојадиновића. Захваљујући вештини коришћења пропаганде кроз медије, радио и филмове, Стојадиновић је створио култ „вође“ у народу. Најбољи сведок утицаја пропаганде на свест и мишљења људи око нас јесте време у ком живимо. Други разлог писања ове теме јесте моје интересовање за проучавањем изборног система и самих избора као највишег степена демократског изражавања воље грађана. Поред ова два разлога нагласила бих да сам се за тему определила и због саме контраверзне личности Милана Стојадиновића.

Што се тиче структуре рада, он се састоји из неколико поглавља. У првом поглављу дат је општи преглед стања у југословенској држави, од убиства краља Александра I Карађорђевића, до расписивања избора 1938. године. Следећа поглавља говоре о расписивању избора, о кандидатури листа које су обележиле тај период, о изборном програму и пропаганди тог периода. Најважније поглавље посвећено је, како и сам наслов теме налаже, штампи. Наиме, идеја је била да се одговори на који начин је београдска штампа писала о предизборној кампањи, о односу према кључним личностима тога доба, на однос београдских листова према предизборној кампањи, као и мој покушај да дам одговор на питање - да ли је штампа успела да објективно информише јавност о наведеној кампањи.

Од поменутих новина у анализи предизборне кампање 1938. године, користила сам београдске новине „*Политику*“ и „*Време*“. Иначе бих напоменула, да су новине јако битан извор јер не само да нам сведоче о времену и приликама које су биле актуелне, већ нам могу помоћи да сазнамо како су људи тога доба мислили и како се изражавали, и да ли су „неком“ били наклоњени, као и чему су придавали важност. Новинске чланке *Политике* сам изабрала јер су новине дуге традиције и излазиле су свакодневно у међуратном периоду (1. децембар 1919. - 5.(6.) април 1941.). Лист је

тежио неутралности и покушавао да одбије притиске власти.¹ Лист *Време*, је такође свакодневно обавештавао о догађајима на „владиној позорници“, али за разлику од *Политике*, *Време* је био режимски лист. Излазио је од 18. 12. 1921., па до избијања рата. Лист *Време*, продат је на лицитацији 7. фебруара 1936., а фактички га је откупио Милан Стојадиновић јер су главни акционари били чланови његове породице и пријатеља.²

Поред новина, од извора за наведени период користићу још: мемоаре Милана Стојадиновића „*Ни рат ни пакт – Југославија између два рата*“, дневник Милана Јовановића Стоимировића, мемоаре Ивана Рибара који носе наслов „*Политички записи*“, и мемоаре Драгослава Смиљанића под називом „*Сећање на једну дикатуру*“. Што се тиче мемоара Милана Стојадиновића, они нам дају драгоцене податке које не можемо пронаћи у новинама. Такође, они осликавају позадину политичких збивања из угла слободно можемо рећи најважније личности у Југославији за период који нас интересује. Дневник Милана Стоимировића нам је битан из два разлога. Прво, дневник описује период од 1936 – 1941. године, што значи да је сведок временских прилика које нас занимају. А други, јесте да је Стоимировић имао изузетну новинску каријеру и да је уживао велико поверење Милана Стојадиновића. Он је био уредник званичног листа странке Југословенске радикалне заједнице (ЈРЗ) „*Самоуправа*“, радио је у Централном пресбируу (ЦПБ), а у периоду од 1937. до 1938. био је директор новинске агенције „Авала“. Због природе посла он је најтешње био повезан са владајућим круговима тога доба, како на домаћем терену тако и у иностранству. За разлику од ова два извора, мемоари Рибара и Смиљанића приказују догађаје из другачије перспективе. Њихови мемоари, прилично сличног виђења дешавања тог периода, приказују другачију слику периода од оне коју нам дају Стојадиновић и Стоимировић. Наравно, треба узети у обзир да су то две различите страначке групације, са различитим идеологијама и страначким програмима - владајућа странка и опозиција.

Наравно, у писању рада користила сам и грађу Архива Југославије - збирка Милана Стојадиновића, материјал који је израдила Секција за пропаганду Југословенске радикалне заједнице. Поред страначког материјала, ту су и писма чланова ЈРЗ, са предлозима и сугестијама.

Што се тиче литературе коју сам користила у изради рада, кратко ћу изложити следеће наслове. За међуратном период како друштвених тако и политичких дешавања у

¹ Бојан Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, Београд 2007., 125.

² Милан Јовановић Стоимировић, *Дневник 1936 – 1941*, Нови Сад 2000., 33.

Краљевини Југославији користићу књигу проф. Бранка Петрановића *„Историја Југославије 1918-1988 I“* у којој су јасно описани процеси и догађаји који су имали опште југословенско обележје. Поред ње, користићу монографију *„Влада Милана Стојадиновића 1931-1937“* Тодора Стојкова, која је рађена у оквиру научноистраживачког пројекта Института за савремену историју *„Унутрашњи политички развој Југославије 1918-1941“*. Дело које ми је највише помогло, јесте монографија *„Пропаганда Милана Стојадиновића“*, аутора Бојана Симића. Књига је од огромног значаја за тему коју истражујем, јер даје широк и прецизан опис организације и начина извођења пропаганде и њених циљева код Стојадиновића, са мањим освртом на пропаганду у европским државама тридесетих година двадесетог века. Књига садржи и посебан део о предизборној пропаганди 1938. године, што нам за ову тему представља најбитнији део. Такође, о осветљавању ове теме помогла ми је и књига проф. Мире Радојевић, *„Удружена опозиција 1935-1939“*. У књизи су описана дешавања која су предходила изборима 1938. године, тј. заједничко дејство *„Удружене опозиције“* о чему ће у даљем бити више речи.

Политичке прилике у Југославији 1934 -1938.

Убиством краља Александра Карађорђевића 9. октобра 1934. године, наступио је нови курс у политици Краљевине Југославије. По тестаменту краља, одмах је оформљено Намесништво, на челу са кнезом Павлом. Кнез Павле је распустио дотадашњу владу ЈНС Николе Узуновића, а мандат за састављање нове поверио је Богољубу Јевтићу, дотадашњем министру иностраних послова. На захтев кнеза Павла у владу је ушао и Милан Стојадиновић, као министар финансија, који је припадао групи радикала у опозицији.³ Иако манадат посланицима бираним 1931. није истекао, Намесништво је указом распустило Народну скупштину и заказало нове скупштинске изборе за 5. мај 1935. године.⁴ Влада Јевтића није иступила ни са једном страначком листом, већ је он био одређен за носиоца владине земаљске изборне листе. Као конкурент појавила се изборна листа Удружене опозиције на челу са Влатком Мачеком. Њу су образовале: Демократска, Хрватска сељачка странка, Самостална демократска странка, Југословенска муслиманска организација и Земљорадничка странка. Било је речи да као шести члан УО буду представници комуниста, међутим, Живко Топаловић је то одлучно одбио јер се захтеви пролетеријата не могу ставити у исти кош са захтевима буржоазије.⁵ Клерикалци Корошеца (Словенска људска странка) и радикали Аце Станојевића остали су ван ове изборне борбе, осим Милана Стојадиновића. Он је ушао у владу на лични захтев кнеза Павла, а за то је накнадно (након образовања Владе) и добио сагласност Аце Станојевића.⁶ Иван Рибар у својим мемоарима негира ову тврдњу Стојадиновића. Наиме, он пише да не само да Стојадиновић и њему приклоњени радикали нису имали подршку Аце Станојевића за образовање владе, већ и да Стојадиновић, иако члан Главног одбора Радикалне странке, никада није уживао лично поверење Аце Станојевића.⁷

На изборима победу је однела владина листа у односу 60,64% према 37,36% гласова у корист Удружене опозиције. Јевтићева листа добила је 303 мандата а опозиција свега 67.⁸ По окончаним изборима сазнало се да је на одређеним местима дошло до фалсификовања у корист владе. „*Тачан резултат гласања, без фалсификата,*

³Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva svetska rata*, Rijeka 1970., 296.

⁴Todor Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića 1935-1937*, Beograd 1985., 9.

⁵Dragoslav Smiljanić, *Sećanja na jednu diktaturu*, Beograd, 1960., 97-98.

⁶M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva svetska rata*, 298.

⁷Dr Ivan Ribar, *Politički zapisi III*, Beograd 1951., 30-31.

⁸Todor Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića 1935-1937*, 11.

остао је тајна.“⁹ Према једном извештају, листи Богољуба Јевтића у Савској бановини фалсификатима је приписано чак око 45.000 гласова.¹⁰

Према мемоарима Стојадиновића, кризу Владе требало је да отвори Стојадиновић, подносећи оставку на место министра финансија и по могућству да придобије још два или три министра како би је претворили у општу оставку целе Владе и тиме приступили образовању нове Владе.¹¹ У јуну 1935. године генерал Петар Живковић и још четворица министара, међу којима је био и Стојадиновић, поднели су оставке и срушили Јевтићеву владу.

Нова влада, позната још као влада Стојадиновић – Корошец – Спахо, формирана је 24. јуна 1935. године, и у њу су ушли представници три шестојануарске странке: Народне радикалне странке (НРС), Словенске људске странке (СЛС) и Југословенске муслиманске организације (ЈМО). Учешће у формирању нове владе су узели и припадници Демократске странке (ДС), као и дисидента Хрватске сељачке странке (ХСС).¹²

Ако се вратимо уназад, примећујемо да је иницијатива за улазак Милана Стојадиновића у владу Б. Јевтића крајем 1934. године потекла од кнеза намесника. Милан Стојадиновић је постао министар финансија у Јевтићевој влади на лични захтев кнеза Павла. Према казивању самог Стојадиновића, „узајамно разумевање и пријатељство између принца – регента и њега потичу из времена диктатуре краља Александра”.¹³ Такође се истиче да је по наводној жељи кнеза Павла Милан Стојадиновић преузео и руководство Министарством спољних послова. Утисак је да су ове одлуке кнеза Павла биле подстакнуте двома чињеницама које су се међусобно допуњавале. Прва би била њихово вишегодишње пријатељство, које је омогућило кнезу Павлу увид у Стојадиновићева политичка гледишта. Други чинилац је бликост обојице са британским послаником у Југославији, Н. Хендерсоном. Он је од раније са задовољством коментарисао Стојадиновићево именовање за министра финансија крајем децембра 1934. године. Иако се не може прецизно говорити о директном утицају британског посланика на кнеза Павла у корист Милана Стојадиновића, на основу расположиве документације се може поуздано рећи да је Хендерсон испољио нескривено задовољство кнежевим избором, и да је подржао одлучност кнеза да реши

⁹ Dragoslav Smiljanić, *Sećanja na jednu diktaturu*, 101.

¹⁰ Бојан Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, 237.

¹¹ М. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, 304.

¹² АЈ, Збирка Милана Стојадиновића фонд 37, фасцикла 1, документ 13

¹³ Т. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića 1935-1937*, 19.

питање владине кризе. Напоменућу и то, да је приликом сусрета кнеза Павла и Едуарда Бенеша, министра иностраних послова Чехословачке, кнез је нагласио да је Јевтића одстранио из владе јер је Јевтић желео да настави са режимом диктатуре, што се косило са циљевима и идејама које је заступао кнез Павле.¹⁴

Милан Стојадиновић се до тада није компромитовао отвореном сарадњом са режимом диктатуре и јавно (макар то било и привидно) он је био представник опозиционог вођства Радикалне странке која је успела да нађе заједнички језик са вођама две најјаче грађанске политичке странке у Словенији и Босни и Херцеговини. Осим тога, он је себе представио као веома успешног пословног човека са широким везама са пословном елитом, како у земљи, тако и у иностранству. Сматрао се једним од најбогатијих људи тог времена у Југославији.¹⁵

Стојадиновића су карактерисали епитети самопрокламованог вође и владара, а његов начин руковођења подсећао је на методе у фашистичким партијама и земљама, због чега се углавном данас са апатијом гледа на лик и дело Стојадиновића. Иначе, о фашизму Југословенска радикална заједница је заузела став да се показао добрим „тамо где је постао“ али да није „артикул за извоз“, и да не одговара народу Југославије.¹⁶ Међутим, у пракси је било другачије. Професор Бранко Петрановић истиче да је за његову ЈРЗ гроф Ћано рекао да је то копија фашистичке странке.¹⁷ Стојадиновић је подстицао чланове ЈРЗ да га називају „вођом“ и уводио је одреде сивих кошуља као своје личне формације, по узору на Мусолинија у Италији. Фашистички државници су га сматрали способним политичарем у Југославији, човека којиужива кнежево поверење и има ауторитет. У накнадном тумачењу догађаја из тог времена, Стојадиновић је порицао своју ауторитарну склоност и профашистичко расположење.¹⁸

Стојадиновић је своју спољну политику представљао као ону са којом је желео да „сачува стара пријатељства и створи нова“. Наиме, економско ослањање на Француску и Британију није донело резултате, те је стога прихватио сарадњу с Италијом и Немачком. Стратегија балансирања коју је Југославија прихватила подразумевала је делимично слабљење постојећих савезништава у светлу стварања нових, али и њихово очување на адекватном нивоу. Та сарадња је подразумевала и

¹⁴ Т. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića 1935-1937.*, 17.

¹⁵ Исто, 37.

¹⁶ *Шта хоће Југословенска радикална заједница*, Издање Главног одбора ЈРЗ, Секција за пропаганду, Београд, 1938, 9.

¹⁷ М. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, 30.

¹⁸ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd 1981, 137-143.

одређене политичке обавезе, чега је Стојадиновић био свестан и што је покушавао да држи под контролом.¹⁹ Поводом тога изјавио је да је „сувишно истицати да ће она (влада) остати верна старим савезницима и пријатељима, тј. Малој антанти, Балканском пакту и традиционалној политици пријатељства са нашом великом савезницом на Западу, Француском.“²⁰ О спољној политици Југославије Стојадиновић је једном приликом рекао Стоимировићу: „Ми морамо држати у равнотежи наше односе према свима силама, негујући са свима мир. (...) Ми не смемо себи данас да допустимо луксуз ничијега непријатељства. Ми морамо да добро одмеравамо сваку своју реч...“²¹

Милан Стојадиновић је развијао добре односе са Италијом надајући се да она неће покренути решавање хрватског питања у Југославији. Битно је споменути Мартовски пакт/споразум, из 1937., између грофа Ђана, италијанског министра спољних послова, и Милана Стојадиновића. Овај споразум је Југославији требало да донесе одређене погодности, као што је признавање њених граница од стране Италије, обећање о сузбијању усташког покрета, давање одређених права југословенској мањини и склапању трговинског споразума.²² Мусолини је овим пактом желео да одвоји Југославију од Мале антante и Балканског споразума, да утиче на Румунију да поведе сличну политику и порази Чехословачку и зада ударац француској политици у том делу Европе.²³

Највећи напредак у спољној политици за време Стојадиновићеве владе постигнут је у односима са Немачком. То се пре свега односило на економску сарадњу две земље. Јачање политичких и економских веза с Немачком стављено је у привредни програм владе и Јерезе.²⁴ Немачка је постала главни потрошач југословенских пољопривредних производа, док је Југославија за узврат увозила немачке индустријске производе.²⁵

¹⁹Милан Стојадиновић: *политика у време глобалних ломова*; приредио Миша Ђурковић, Београд, 2013., 57 - 66.

²⁰Т. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića 1935-1937.*, 40.

²¹Милан Јовановић Стоимировић, *Дневник 1936 – 1941*, 136.

²²Више о односима Југославије и Италије видети у: Е. Милак, *Италија и Југославија 1931-1937*, Београд 1987;

²³Б. Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, 35.

²⁴Dr Ivan Ribar, *Politički zapisi III*, 131.

²⁵Б. Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, 36.

Мала и Балканска Антанта су постојале још увек али су изгубиле дотадашњи значај. Слабљење Мале Антанте је било видљиво већ у току 1936. године, што се огледало у поступку кнеза Павла да одбије чехословачки предлог о додатном војном и политичком учвршћивању савеза преко пакта о узајамној помоћи против сваке агресије. Предлог је одбијен јер је кнез сматрао да не треба изазивати пажњу Немачке, са којом је Југославија тада имала развијене економске односе. Било је приметно све веће удаљавање савезника Мале и Балканске антанте, нарочито у односу на Чехословачку која је крајем 1938. и почетком 1939. године постала плен немачке спољне политике. Бојан Симић наводи да се јавља мишљење да су велике силе, Француска и Енглеска, а са њима удружене и Југославија и Румунија, препустиле Чехословачку Немачкој као потребну жртву, зарад мира у Европи па и њихове личне сигурности.²⁶

Што се тиче В. Британије, она је давала подршку таквој политици Стојадиновићеве владе. Са Француском је продужен уговор из 1937.. Стојадиновићеве посете престоницама четири најзначајније државе, крајем 1937. године и почетком 1938. године, амерички историчар Хоптнер је назвао „методичним кретањем кроз европски дипломатски лавиринт”.²⁷ Ипак, својом конкретном политиком председник југословенске владе полако је губио подршку и поверење код владајућих кругова у две престонице западне демократије.²⁸

Милан Стојадиновић је водио рачуна и о унутрашњој политици Краљевине. Неки закони из периода Диктатуре остали су на снази, а неки нису. Наиме, организовани су зборови и политичке манифестације, али је са друге стране постојала цензура штампе, јавно гласање и притисак државног апарата, о чему ће касније бити више речи.

Најважније питање унутрашње политике Стојадиновићеве владе било је – хрватско питање. Преговори Стојадиновића и Мачека нису имали успеха. По речима Бојана Симића: *„Целокупна Стојадиновићева политика везана за хрватско питање карактерисана је као тежња да се његово решење одложи до пунолетства краља, односно да се умртви хватањем Хрватске „у маказе“ колико на унутрашњем (савез СЛС и ЈМО), толико и на спољном плану (споразум са Италијом и сарадња са*

²⁶Б. Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, 38.

²⁷Ј. Ноптнер, *Југославија и кризи 1933-1941*, Ријека 1972, 116.

²⁸Б. Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, 35.

Немачком).²⁹ Са друге стране, Мачеку се журило са решавањем овог питања. Он је сматрао следеће: „Хрватски народ је једна народна индивидуалност, која се хиљаду година развијала на свом територију; она има своју историју и своја властита оригинална обиљежја државности. Хрватски народ има своју савремену вољу и хоће да живи на свом територију по тој својој вољи, да живи слободно, као једини господар свога територија. У садашњој заједници српског, хрватског и словенског народа, хрватско се питање може ријешити ако се, прије свега, призна постојање тих народних индивидуалитета...“³⁰ Тежња Мачека била је враћање на 1918. годину, тј. ревидирање Устава и федерација као ново државно уређење, што никако није одговарало Стојадиновићу као заговорнику централизма. Исход је да влада Стојадиновића није успела да реши ово питање што ће проузроковати пад његове владе.

Битно је напоменити и конкордат, једну од најтежих кризних ситуација у које је запала Стојадиновићева влада али и цела држава.³¹ Учесници отпора схватили су конкордат као покушај Ватикана да путем католичке акције помогне ширење и јачање фашизма у Југославији, за чим је ишла спољна и унутрашња политика Стојадиновићеве владе, а посебно политика Корошчеве Клерикалне странке.³² Рибар у својим мемоарима пише да је конкордат требало да буде билатерални уговор између папе и кнеза Павла, који би Италији омогућио политичку акцију у Југославији, а не заштиту католика у Југославији.³³ Српска православна црква (СПЦ) је уз подршку српске опозиције дигла народ на демонстрације, због чега су морали полиција и жандарми да реагују. Влада је одустала од ратификације конкордата, како због проливане крви, тако и због претње екскомуникацијом од стране СПЦ. Конкордат држави није донео ништа ново, а ни битно, осим што је бацио мрљу на Стојадиновићеву владу и његову странку.

Оно по чему је влада Милана Стојадиновића оставила добар утисак јесте на пољу привреде. Због Велике економске кризе он је тежио да то стање реши јавним радовима. Много је улагао у инфраструктуру, тачније у изградњу путева, пруга и мостова. Његова политика се заснивала на идеји развијања сопствене индустрије, а

²⁹ Б. Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, 40.

³⁰ Dr Ivan Ribar, *Politički zapisi III*, 164.

³¹ Конкордат је био замисао краља Александра и његово писање је било при крају од 1933. године. Текст Конкордата је иначе усвојила претходна Јевтићева влада и он је непосредно пред њен пада био спреман за потписивање.

³² Dr Ivan Ribar, *Politički zapisi III*, 150.

³³ Исто, 153.

посебно га је занимала тешка индустрија. У складу са тим отворени су: рафинерија бакра у Бору, рафинерија олова у Трепчи, подигнута је ваљаоница у Крагујевцу, и др.. Отворене су фабрике: авионских мотора у Раковици, фабрике аутомобила, синтетичког амонијака, фабрике азотне киселине, итд.³⁴ Милан Стојадиновић је огромну пажњу посвећивао сељаку, као најбројнијој бирачкој снази. Да би олакшао сељацима Стојадиновић је откупио већину њихових дугова и омогућио им подизање нових зајмова. На руку му је ишло то што су биле рекордне жетве 1936. и 1938. године, што је иначе вешто искористио у предизборној кампањи.

³⁴ Б. Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, 176.

Политичке листе које су обележиле изборе 1938. године

Убрзо након формирања Стојадиновићеве владе, дошло је и до организовања владине странке, Југословенске радикалне заједнице (ЈРЗ). Формирање странке је било договорено и пре образовања владе, док је она званично регистрована 19. августа 1935. године. О мотивима који су довели до избора овог имена Стојадиновић каже да је реч „југословенска” означавала „опште државни карактер”, реч „радикална” преузета из НРС, а док је реч „заједница” означавала унутрашњу аутономију странака, а уједно и народности, које су сачињавале ЈРЗ. ЈРЗ је сматрала себе законитим наследником Радикалне странке, а Стојадиновића наследником Николе Пашића, чиме је обезбедила странци легитимитет и потиснула Главни одбор радикала са Ацом Станојевићем и Милошем Трифуновићем.³⁵ ЈРЗ је окупила босанске муслимане на челу са Мехмедом Спахом и словеначке клерикалце са Антоном Корошцем, чиме је била јасно окренута политичком окруживању Хрвата. Иначе, у програму странке истакнута је верност народном и државном јединству, монархији и династији Карађорђевић. Равноправност, и представљање самоуправе широких размера као најбољег система за уређење државне управе у смислу „народних жеља и потреба“. Треба напоменути и залагање за слободу штампе и опште, једнако, непосредно и тајно бирачко право.³⁶

Главни ривал Јерезе на политичкој сцени била је Удружена опозиција (УО). Удружена опозиција је „настала“ са циљем увођења парламентаризма у земљи, и окончања режима диктатуре који је остао на снази и након убиства краља Александра. Удружену опозицију су 1935. године чиниле Демоктска и Земљорадничка странка. Али пошто то није било довољно за стварање коалиције која би се супроставила тадашњој влади, поведени су преговори са Хрватима, тј. са Сељачко-демократском коалицијом у Загребу. Након скоро две године преговора између ове две стране споразум је потписан 8. октобра 1937. у Фаркашићу код Загреба.³⁷ Њима је касније и пришао опозиционо блок радикала, на челу са Ацом Станојевићем. О удруживању опозиције, Драгослав Смиљанић пише у својим мемоарима: „Ми смо се, дакле, удружили да би обавили и спровели технику изборне листе, а не идеолошки на неком одређеном макар и најужем програму. Неко је ту техничку организацију посла назвао удруженом опозицијом. Масе

³⁵Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd 1981, 264.

³⁶Б. Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, 31.

³⁷Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, 267.

су назив прихватиле јер је одговарао њиховој жељи за стварном, програмски удруженом опозицијом у борби против диктатуре фашизма. Тако је настало име Удружена опозиција.³⁸ На чело опозиције изабран је Влатко Мачек.

Неки од циљева УО били су решавање „хрватског питања“ и демократизација политичког живота, тј. укидање закона шестојануарске диктатуре.³⁹ Нетрепеливост између Мачека и Стојадиновића се могла очекивати управо због различитих ставова око „хрватског питања“ и државног уређења Југославије. Професор Петрановић наводи да „ни у једном периоду међуратне Југославије курс ка заокруживању Хрвата није био толико изражен као за време Стојадиновићеве владе“. Притом, Стојадиновић је био присталица централистичко-унитаристичке Југославије, а Мачек федеративне.⁴⁰ За Стојадиновића је федерација значила слабост, а врло вероватно затим и распад државе, што је и изјавио током предизборног збора у Љубљани.⁴¹ Стојадиновићеве потези су само довели до јачања хрватског националног покрета, а истовремено и опозиције у Србији, што је проузроковало стварање коалиције против њега. Споразум у Фаркашићу је предвиђао укидање Устава из 1931. и расписивање избора за Уставотворну скупштину која је требало да донесе нови Устав. Нови устав би био донет искључиво уз пристанак Словенаца, Хрвата и Срба.⁴² Уједно су загарантовани парламентаризам, као и политичке и грађанске слободе. Милан Стојадиновић није прихватао компромис око устава са опозицијом, а као изговор послужило му је то што је краљ Петар II био малолетан. Уз то, Стојадиновићу је послужило и то што је и кнез Павле имао негативан став према опозицији, што је образлагао тиме да споразум вређа национална осећања српског народа.⁴³

Покрет Збор⁴⁴ је истакао земаљску листу за парламентарне изборе у децембру 1938. године, иако је на општинским изборима две године раније доживео потпуни дебакл, што је временом довело и до расцепа у покрету и преласка неколико

³⁸ Dragoslav Smiljanić, *Sećanja na jednu diktaturu*, 94.

³⁹ Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935-1939*, Београд, 1994, 6.

⁴⁰ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, 265.

⁴¹ *Време*, 10.12. 1938., 1.

⁴² Б. Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, 40-41.

⁴³ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, 267.

⁴⁴ Јануара 1935, године је спајањем националистичких група „Југословенска акција“, „Бој“ (Савез националистичких ратника) и Збор (Задружна борбена организација рада) образован Југословенски народни покрет Збор, под вођством Димитрија Љотића, адвоката из Смедерева, министра правде, пријатеља краља Александра. У: Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd 1981, 278.

највиђенијих збораша у табор Милана Стојадиновића.⁴⁵ Премда су резултати парламентарних и општинских избора из 1935. и 1938. године показали да покрет има веома слабу подршку у народу, која често није прелазила десетак хиљада гласача, Љотић и његови саборци решили су да изборну атмосферу „за или против Стојадиновића“ закомпликују и „зачине“ истицањем сопствене земаљске листе која је прихваћена као трећа листа за ове изборе. Срж зборашког изборног наступа базирао се на критици парламентаризма и политичких противника, залагању за увођење сталешког парламента, ограничавању утицаја капитала (посебно страног), пореској реформи која би растеретила сељаштво.⁴⁶ Зборашка пропаганда инсистирала је на томе да једино Љотић има жељу и снагу да другачије води народ и да није део корумпираних елита, те да зато на изборе излази самостално а не у коалицији/изборном блоку. Један сачуван зборашки летак из Чачка истицао је циљеве борбе Збора 1938. године: „1) да уведе у Народну скупштину више од 200 сељака и 70 радника и занатлија по еснафима, као народне посланике; 2) да са овим људима, на чијим раменима почива ова држава, донесе најбоље законе за сиротињу и најшире народне слојеве; 3) да изврши правилну расподелу пореза, јер је ово неправилно решење коштало имовине и живота толико наших синова; 4) да обезбеди што сваки сељак и радник мора имати за живот а да му се не сме запленили за разне дажбине, као што је до сада чињено, па да скапава од глади; 5) да ограничи докле се може ићи у богаћењу, а да капитал дозволи само у домаћој индустрији као неопходност за развој исте; 6) да изврши пренос капитала у домаће руке; 7) да врати у државу народни капитал; 8) да укине министарске пензије на 518 министара колико их сада народ плаћа; 9) да изведе на суд и осуди свакога ко је оштетио народну и државну имовину; 10) да се једаред зацари правда и поштење у овој држави. Ко хоће права честитог човека, добро Краља и недељивост Југославије нека приступи нашем покрету“.⁴⁷

Збор је имао знатно ограничење могућности за вођење кампање од две велике супротстављене изборне коалиције. Љотићеви говори и иступи, као и извештаји са

⁴⁵Из покрета су у децембру 1937. године формално искључени Велибор Јонић, др Ђорђе Перић и др Данило Грегорић. Јонић је био секретар покрета, Грегорић прво председник омладинске организације Збора а потом један од водећих пропагандиста Љотићеве организације, што је била функција и Ђорђа Перића. Грегорић и Перић пришли су Стојадиновићу и убрзо постали његови изузетно блиски сарадници. О искључењу руководиоца Збора детаљније: „Г. Димитрије Љотић изјављује да су искључени чланови иза леђа покрета дошли у додир са претставницима режима“, у: Димитрије В. Љотић, *Сабрана дела*, приредио др Драган Суботић, књ. 6, Београд 2001, 72–73.

⁴⁶ Види нпр.: „Сумрак парламентаризма“, *Нови пут*, бр. 3, 26. јануар 1938; „Наш национализам“, *Нови пут*, бр. 16, 18. мај 1938; „Борба за нову Југославију“, *Нови пут*, бр. 20, 5. јун 1938 (сви текстови прештампани су и у: Димитрије В. Љотић, *Сабрана дела*, приредио др Драган Суботић, књ. 5).

⁴⁷Младен Стефановић, *Збор Димитрија Љотића 1934–1945*, Београд 1984., 46.

предизборних скупова Збора, ретко су се пробијали до страница тиражније и утицајније штампе, како у Београду тако и у целој Југославији. Међутим, оно што је недостајало од материјалних и логистичких предуслова, Љотићеви активисти надомешћивали су фанатичном приврженошћу вођи свог покрета. Историјски изворе сведоче о насиљу збораша приликом изборних скупова, као и о невероватној подршци коју је Љотић уживао у Смедеревском округу. У дневнику Милана Јовановића Стоимировића стоји: *„Ситуација је очајна. Љотић каминима шаље циганију из Смедерева да туку сељаке по околини. Цаја, председник општине из Радинаца, ми вели да је љотићевски терор достигао максимум, јер Љотић не бринује никога. Његов поп Мајсторовић туче жандарме! Његови људи прете убиствима. (...) Има се импресија да је Љотић врло јак у округу. Око њега је све што је пуштено с робије или што треба да иде на робију...“*⁴⁸ О фанатичности подршке малобројних гласача Збора сведочи дневнички запис Стоимировића у коме каже да *„у Миту 5000 Смедереваца гледа као у Бога“*.

⁴⁸ Милан Јовановић Стоимировић, *Дневник 1936 – 1941*, 210.

Расписивање избора 1938. године

У складу са расписивањем нових, превремених, избора готово сви дневни листови у Југославији објавили су у својим издањима за 11. октобар - Указ о распуштању Народне скупштине и расписивању избора за народне посланике. Парламентарни избори на територији читаве Краљевине били су расписани за 11. децембар, са напоменом да се посланици бирају на четворогодишњи мандат те да ће први редовни сазив нове скупштине бити одржан 16. јануара 1939. године.⁴⁹ На снази је задржан стари Изборни закон од 10. 9. 1931. године, иако је више пута добијено овлашћење за промену законских прописа. Према њему је цела земља била један изборни круг, бирачи су гласали јавно и посредством свог кандидата за носиоца земаљске листе.⁵⁰ Изборна трка вођена је како сам већ навела, између три стране: Носиоци владине странке били су Југословенска радикална заједница (ЈРЗ) у коалицији са Југословенском народном странком (Борбаши), насупрот Удруженој опозицији (УО) у коалицији са Југословенском националном странком. А носилац треће листе био је Димитрије Љотић и „Збораши“, тј. Југословенски народни покрет Збор.⁵¹

Иако је југословенска влада самим чином расписивања избора себи „скратила мандат“ за неколико месеци било је јасно да су се председник владе и ЈРЗ озбиљно припремили за тромесечну изборну кампању. Милан Стојадиновић није намеравао да одступи са власти и у нову изборну борбу кренуо је користећи сва пропагандна оруђа која су му била на располагању. Од првог дана изборне борбе, Стојадиновић је настојао да око себе окупи што шири политички фронт а да окрњи опозицију и са политичке сцене избаци оне чиниоце који би могли да му засметају у остварењу циљева. На сам дан расписивања избора у владу је увео Светислава Хођеру, харизматичног лидера Југословенске народне странке („Борбаши“), предупредујући могућност окупљања некаквог десничарског, националног изборног блока око Хођере и Димитрија Љотића.⁵²

⁴⁹ *Време*, 11.10. 1938, 1; *Политика*, 11. 10.1938, 1.

⁵⁰ Јелена Опра, „Изборна кампања Милана Стојадиновића 1938.“, *Часопис Архива Југославије*, 2, 2001., 172.

⁵¹ Исто, 172-173.

⁵² *Време*, 11. 10.1938, 1. Истог дана Стојадиновићу је пришао и др Владимир Гавриловић, адвокат и некадашњи истакнути активиста Удружене опозиције из Новог Сада (Исто, 5).

Мандат Народне скупштине изабране маја 1935. године по закону је истицао у априлу 1939. године, за када је било обавезно расписивање нових, али је влада Стојадиновића одлучила да раније распише нове изборе.⁵³ О разлогу за овај корак Милан Стојадиновић каже:

„Ми смо у Влади, међутим на мој предлог, одлучили да изборе вршимо пре тог рока, у децембру 1938. године. Ово највише из практичних разлога. У то време сељак, који чини велику већину бирача, није заузет пољским радовима, као што је то случај у пролеће. Сем тога – рачунао сам – како је жетва била одлична у лето и јесен, а цене врло добре, индустрија и трговина у полету, могло се очекивати повољно расположење у корист Владе од стране бирача. У осталом, на свим пољима и у свим правцима, прогрес је био очигледан. Режим је ишао поступно, али стално путем демократизације земље, после пет година диктатуре. Југословенска валута је потпуно стабилизирана. Односи са свима суседима уређени. Мојим путовањима у иностранство као и доласком угледних државника из скоро целе Европе, у посете Београду, подигнут је углед и моје Владе и целе земље на висину, на којој пре тога никада није био. Сви су, дакле, изгледи били за повољан исход предстојећих избора.“⁵⁴

На основу тврдње самог Стојадиновића да је кампању око расписивања избора припремио сам, можемо претпоставити да је он био у глобалу задовољан постигнутим, па је, желећи да себи припише успех то врло често истицао. Јасно је да је припрема била добро планирана и под ингеренцијом самог Стојадиновића, односно претпоставља се да је план и програм урађен под његовим руководством. Основни слоган кампање је био: *„Један краљ, један народ, једна држава: благостање унутра, мир на границама“*. Слоган је требао да представи основне принципе владајуће странке: династија Карађорђевић, јединственост народа и недељивост државе и да се народу представи шта је то влада до тада урадила и какви су планови за даљи рад.⁵⁵

⁵³Б. Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, 242.

⁵⁴М. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, 502.

⁵⁵Б. Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, 245.

Избори на страницама *Времена* и *Политике*

На насловној страни Политике од 11. октобра детаљно је описана изборна процедура предстојећих избора, 11. децембра 1938.. Народну скупштину састављају посланици које народ слободно бира, општим, једнаким и непосредним гласањем. Бирачко право имају сви држављани Краљевине Југославије који су напунили 21 годину, и нису осуђивани, док су бирачког права ускраћена војна лица.⁵⁶ Укупан број народних посланика износио је 368, и он је био распоређен према бановинама.⁵⁷ Највиши изборни орган био је Државни одбор, чији је задатак био да одређује колико ће у одређеним општинама бити бирачких места и која лица ће бити председници бирачких одбора. Главни бирачки одбор ће дан након избора прикупити сва изборна акта, прегледати, донети закључке и примедбе и послати Државном одбору, који ће на основу тога саставити списак народних посланика и послати га Народној скупштини.⁵⁸ Практично, изборна кампања је отворена 17. октобра, предизборним говором председника владе Милана Стојадиновића.⁵⁹

Прве седмице, од расписивања избора, пажња је била посвећена Блоку народног споразума и Удруженој опозицији. Новине су свакодневно обавештавале о коалиционим преговорима са Југословенском националном странком (ЈНС). Због размимолажења у идеолошком и програмском ставу странака, дошло је до осипања ЈНС. Прво је оставку поднео Никола Узуновић, један од водећих чланова ЈНС, изјавивши да је странка направила фаталну грешку приставши на сарадњу са УО, и то само због мржње према режиму, не обазирјући се на идеолошке и програмске разлике странака.⁶⁰ Узуновић је био окидач за осипање странке. Следећи из странке су иступили чланови главног одбора ЈНС, Светислав Поповић, Авдо Хасанбеговић и Милан Поповић, и др..⁶¹ Иступањем потпредседника ЈНС и представника Хрвата у овој странци, Јураја Деметровића, и свих чланова странке у Савској бановини, дошло је до потпуног расцепа у странци, како преноси *Време*, за 23. октобар 1938.. Убрзо су и присталице ЈНС у Врбаској бановини приступили ЈРЗ.⁶² Наиме, дошло је до огромног броја оставки чланова ЈНС у целој земљи. И поред тога, председник странке генерал

⁵⁶ *Политика*, 11.10. 1938., 1.

⁵⁷ *Време*, 11.10. 1938., 5-6.; *Политика*, 12.10. 1938., 1.

⁵⁸ *Политика* 11.10. 1938., 1.; *Време* 11.10. 1938., 6.

⁵⁹ *Политика* 18.10. 1938., 4.

⁶⁰ *Време* 19.10. 1938., 5.

⁶¹ *Исто*, 20.10. 1938., 5

⁶² *Исто*, 24.10. 1938., 6.

Петар Живковић био је присталица споразума са Блоком споразума и њиховој коалицији на предстојећим изборима.⁶³

Потенцијални шефови УО били су тројица председника београдске Удружене опозиције: Аца Станојевић, Љуба Давидовић и Јован Јовановић. После колебања коме ће припасти то место, одлучено је да ће на чело земаљске листе Удружене опозиције стати Влатко Мачек, представник хрватске опозиције.⁶⁴ Мачек и опозиција су заступали тезу да у њихову групу могу бити примљене све политичке групе које су против ЈРЗ и да то није листа чији чланови морају имати исте политичке идеје, већ она представља само техничку сарадњу тих групација.⁶⁵

Крајем октобра, прва фаза изборне кампање, прикупљање потписа за земаљске кандидатске листе активно је вођена у целој земљи. Тада је и Димитрије Љотић, председник Збора, одлучио да се кандидује као носилац треће земаљске листе.⁶⁶ Председници бирачких одбора (укупно 7260 за целу земљу) постављени су од стране Државног одбора месец дана након расписивања избора.⁶⁷

Што се тиче медијског простора треће земаљске листе „Збор“, први опширнији чланак о њој објављен је и у *Политици* и у *Времену*, 23. новембра, када је њена листа предата Касационом суду на потврду. Пре тога било је речи о Збору само када су се набрајала места у којима су се одржавали зборови и кандидације за посланичка места, и то само кроз пар реченица, што нам показује колико је маргинализована трећа земаљска листа у односу на листе ЈРЗ и УО.

Земаљска листа Стојадиновића потврђена је од стране Касационог суда 24. новембра, на којој је било 746 кандидата за народне посланике. Истог дана потврђена је и земаљска листа „Збор“, Димитрија Љотића.⁶⁸ Листа Удружене опозиције, на челу са Влатком Мачеком, потврђена је 26. новембра са 1013 кандидата.⁶⁹

Како су се избори приближавали тако је агитација кандидата била ажурнија, поготово ЈРЗ. То се најбоље види прве седмице децембра на страницама *Времена*. Наиме, велики број страница посвећен је напретку државе, или боље речено успесима

⁶³ *Политика*, 25.10. 1938., 7.

⁶⁴ *Политика*, 13.10. 1938., 1.; *Време* 13.10. 1938., 6.

⁶⁵ *Време*, 21.10. 1938., 5.

⁶⁶ *Исто*, 20.10. 1938., 4

⁶⁷ *Исто*, 10.11. 1938., 8.

⁶⁸ *Време*, 25. 11. 1938., 5.; *Политика*, 25.11.1938.,5.

⁶⁹ *Време*, 27.11., 5. 1938.; *Политика*, 27.11. 1938.,7.

постигнутим за време владе Милана Стојадиновића. О томе сведоче наслови: „Привилегована аграрна банка дала је земљорадницима 475 милиона динара дугорочних хипотекарних зајмова...“, „Занатска банка за 10 година одобрила је занатлијама преко 600 милиона кредита“, „од 1935 до данас народни доходак порастао је за 10 милијарди“, „1935-1938 период стабилности и снажења курсева“⁷⁰, итд..

У многим деловима примећује се наклоност *Времена* према ЈРЗ за разлику од *Политике*. Навешћу пример: наслов „Делегати Земљорадничке странке из целе земље одобравају рад г. Воје Ђорђевића и поздрављају колаборацију са ЈРЗ“⁷¹ заузима половину странице тако да „боде очи“ читалаца. На истој страници истакнут је и поднаслов „Присталице ЈНС из Врбаске бановине приступају ЈРЗ“. У *Политици* за исти датум, о тим вестима стоје наслови: „Г. др Стојадиновић на вечери пријатеља министра г. Ђорђевића“, као и „Земаљска конференција групе г. Воје Ђорђевића, министра без портфеља“. Из наведеног се примећује да *Време* стално наглашава наклоност према одређеним групацијама ЈРЗ и Стојадиновићу, док *Политика* преноси дешавња без икаквог потенцирања Југословенске радикалне заједнице.

Затим, насловну страну *Времена*, за 31. октобар заузима фотографија Стојадиновића док држи говор и наслов „Преко 20.000 чланова ЈРЗ слушало је манифестациони говор г. др. Стојадиновића на манифестационом говору у Неготину“. Тада је Стојадиновић овим речима позвао народ да гласа за њега: „Као Србин, као председник владе, као шеф странке ја очекујем да ћете ви сви 11. децембра остати достојни потомци оних, који су ову државу стварали и створили, који су од малог београдског пашалука створили велику Југославију од Јадрана до Тимока“.⁷² Лист *Политика* о том дешавању пише тек на трећој страни и то не тако помпезно и опширно као *Време*, већ чињенично и сажето.

Примећује се да док *Време* „гласно“ говори о зборовима чланова ЈРЗ по земљи, *Политика* углавном подједнако објављује чланке са партијских конференција и кандидација, и чланова владајуће странке и опозиционих група. Да је *Време* наклоњено Стојадиновићу још израженије је приказано у последњој седмици кампање. „Спреман терор г. др. Мачека“ испод ког пише „Док присталије ЈРЗ агитују потпуно мирно и

⁷⁰ *Време*, 2.12. 1938., 14-17

⁷¹ Исто, 24.10. 1938., 6

⁷² Исто, 31.10. 1938., 1.

достојанствено, дотле присталице опозиције прибегавају терору нечувеном дрскошћу што је најбољи доказ њихове слабости.“ У чланку су описани случајеви терора над присталицима ЈРЗ, од наводно присталица Мачекове опозиције.⁷³ На следеће три странице налази се чланак о помпезном говору Милана Стојадиновића на збору ЈРЗ у Љубљани, који је посетило око 100.000 поестилаца. У чланку се могу прочитати све сами хвалоспеви на рачун ЈРЗ, као и речи дивљења и клицања Милану Стојадиновићу.

Ни на сам дан избора, 11. децембра, режимски лист *Време* се није могао уздржати од „ласкања“ председнику владе, о чему сведочи текст „*Београд уочи избора у знаку победе ЈРЗ*“⁷⁴, док у *Политици* стоји „*Данас су у целој земљи избори за народне посланике*“ не истичући наклоност ни према једној земаљској листи.

⁷³ *Време*, 9.12. 1938., 4.

⁷⁴ *Исто*, 11.12.1938, 5.

Пропаганда у току предизборне кампање

Одмах на почетку да нагласим, да су се ови избори разликовали од свих претходних избора који су до тада спроведени у Краљевини Југославији. Централно место у припремању предизборне кампање заузимала је пропаганда. Коришћени су њени различити облици и технике, у циљу освајања власти. А узорци за начин коришћења пропагандних средстава тражени су у земљама попут Немачке и Италије.

ЈРЗ листа, као што је већ и наведено, имала је добру припрему за предстојеће изборе, потпомогнута чињеницом да наступа из позиције, за разлику од листе опозиције. Најупечатљивија и најважнија компонента Стојадиновићевог предизборног наступа било је истицање резултата рада његове владе и покушај стварања перцепције да су широки слојеви становништва дубоко захвални председнику владе јер је спасао државу и народ од потпуне економске пропасти. Основна идеја у изборном представљању ЈРЗ била је да су остварена дела најбоља препорука и обећање у будућност. Зато су у кампањи под паролом „*Дела говоре*” представљени резултати које је влада остварила у трогодишњем периоду (1935-1938). Истовремено је њен рад представљен као гаранција за даљи развој и напредак земље. Један од најјачих владиних аргумената је било остварено раздуживање сељака и обезбеђивање повољних пољопривредних кредита као услов за привредни напредак земље.

Предизборна кампања Милана Стојадиновића је била пројекат рада великог тима људи, подељених у секције и свака група је имала одређене задатке који су махом инкогнито рађени, односно без могућности истицања појединца у машинерији, чији је главни задатак био како освојити победу на изборима.

Што се тиче штампаног материјала који су користили у предизборној кампањи, поред дистрибуције пропагандног материјала, формирана је Пропагодна секција, предвођена Драгишом Цветковићем, чији чланови су имали задатке осмишљавања пропагандних наступа, координацију активности, прикупљање информација о расположењу и ставовима јавног мњења и деловању опозиције. Штампано је тринаест брошура, свака од њих се, изузев прве и последње бавила одређеном облашћу друштвеног живота и резултатима које је влада до тада постигла. Све оне су садржале и поређење са затеченим стањем. Прва брошура је носила назив „*Шта хоће Југословенска радикална заједница*“, базирајући се на листи од двадесет четири питања

о томе шта је ЈРЗ и који су циљеви странке. Последња брошура носи назив „Дела“ и представљала је преглед свих постигнутих резултата. Незаобилазан је податак да је подељена велика количина пропагандног материјала, невиђена на политичкој сцени до тада, а велика пажња је посвећа и дизајну и структури припремљеног материјала. Плакати су били исписани на различитим језицима, коришћена су оба писма, чак је направљен и одређени скок у дизајнирању тиме што су људи на памфлетима и плакатима били приказивани у одговарајућим народним ношњама, представљана је типска кућа конкретног краја у ком је материјал дељен, како би се успоставио што дубљи контакт са локалцима и придобио њихов глас и подршка. Милан Стојадиновић је желео да свака кућа има постер са његовом фотографијом, и тако додатно подсећао на могућност гласања за њега на предстојећим изборима, па је сходно томе пласирао понуду за куповину његовог портрета димензија 70 x 100 цм, по цени од 50 динара.⁷⁵ Лист *Самоуправа* је готово свакодневно извештавао о току пропаганде Милана Стојадиновића, о утисцима са изложбе и сл.

76

77

Поред класичних пропагандних средстава какве су представљали леци, плакати, изборни говори и текстови у штампи, територијом Краљевине Југославије одржавана је изложба „Три године рада владе г. др. Милана Стојадиновића“⁷⁸ а у жеку изборне борбе бројни градови додељивали су статус почасног грађанина председнику владе.⁷⁹

⁷⁵Б. Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, 246-249.

⁷⁶Плакат у боји из 1938. којим је Стојадиновић однео победу на изборима. Преузето са интернет сајта <https://sr.wikipedia.org> (9. 9. 2017.)

⁷⁷Предизборни скуп ЈРЗ у Босанском Новом 1938. Преузето са интернет сајта <https://sr.wikipedia.org> (9. 9. 2017.)

⁷⁸ *Политика*, 13.10. 1928., 6.

⁷⁹Исто, 14. 11. 1938., 3.

Београдско „*Време*“ је још 11. октобра извештавало да је изложбу, отворену у калемегданском павиљону „*Цвијета Зузорић*” само у току предходног дана посетило око 4.500 посетилаца, међу којима је био „нарочито велики број интелектуалаца, претставника културног и привредног живота Београда”.⁸⁰ Већ 18. октобра изложба је пресељена и отворена у Новом Саду, у великој сали Спомен дома. Извештавање „*Времена*” о овом догађају сликовито приказује Стојадиновићеву злоупотребу државних институција у циљу предизборне политичке активности: изложбу је отворио и на њој говорио др Коста Луковић, шеф Централног пресбироа југословенске владе, а отварању су присуствовали и бан Дунавске бановине Рајић и низ високих цивилних и војних дужносника.⁸¹ Према извештајима прорежимског „*Времена*” изложбу је у Новом Саду дневно посећивало преко 1000 посетилаца, а онда је она пресељена у Бања Луку,⁸² па у Сарајево⁸³. У Крагујевцу је у једном дану било око 7000 посетилаца.⁸⁴ Током одржавања изложбе у Нишу одобрено је 50% попушта на возну карту у одласку и повратку, свим посетиоцима изложбе.⁸⁵ Изложбу у Скопљу за 3 дана је посетило 20.000 посетилаца.⁸⁶

Предизборна кампања је оштро вођена и током новембра месеца и у првим данима децембра, свака страна се користила оним чим је сматрала да ће јој донети изборну победу или пак умањити успех противника.

Треба нагласити да је истицање Стојадиновића испред осталих током 1938. године било најизраженије. Уочава се да је истицано да је странка саграђена и окупљена око једног човека, а не састављена из три скоро независна дела. Ова трансформација је спроведена поступно, тако да је Стојадиновић од вође странке све више постајао „вођа”. Пропаганда је одиграла велику улогу у овоме. Треба споменути да је и у каснијем периоду било могуће прочитати „влада Стојадиновић – Коршоц – Спахо”, али су такви натписи били веома ретки.⁸⁷

⁸⁰*Време*, 11. октобар 1938, 6. У чланку су наведена изузетно бројна имена виђенијих личности које су посетиле изложбу, уз посебно истицање Јарослава Липе, чехословачког амбасадора у Београду. Посете изложби биле су могуће сваким даном од 8 ујутру до 19 часова увече, уз бесплатан улаз. Непотписани аутор чланка у „*Времену*“ истакао је: „сви посетиоци изложбе понели су несумњиво велике утиске и признање да је изложба најбоље илустровала да је за 3 године владе г. др. Милана Стојадиновића заиста много учињено и да то признају и његови политички противници“.

⁸¹*Време*, 19. октобар 1938, 6.

⁸²*Време*, 22. октобар 1938, 6; 27. октобар 1938, 5. Изложба је у Бања Луци постављена у дворани Банске палате и за посетиоце су и даље важиле повлашћене цене транспорта.

⁸³*Време*, 11.11.1938., 5.

⁸⁴ Исто, 21. 11. 1938., 6.

⁸⁵ Исто, 24. 11. 1938., 5.

⁸⁶ Исто, 7. 12. 1938., 5.

⁸⁷Б. Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, 167.

Рад Милана Стојадиновића се у предизборној кампањи највећој мери ослањао на пропаганду у привреди. Она је заузимала највише простора у пропагандним брошурама, новинама и приликом јавних наступа председника и саме странке. Бојан Симић истиче да се од дванаест пропагандних брошура прављених за децембарске изборе њих седам директно односило на привредне прилике у земљи. Потенцирано је на значају јавних радова, готово свакодневно су у свим провладиним листовима објављивани подаци о урађеном, о плановима за даље пројекте. Приликом отварања сваког новог објекта или постављања камена темељца за неко постројење, писало се нашироко. У то име су организовани банкети, истицао се рад домаће радне снаге и рад домаћих извођача. Врхунац истицања Милана Стојадиновића и као стручњака и као патриоте, како наводи Бојан Симић, била је тврдња да он „одбија зајмове из иностранства јер жели да зарада од извођених радова остане у земљи”. Инсистирало се на томе да су пре њега радове извођени без икаквог плана, што је у суштини значило да се на тај начин само расипао новац.⁸⁸ Манипулација јавног мњења изношењем селективних података, обећавањима о бољој сутрашњости и оптужбама на рачун претходне владе и садашње опозије, били су само неке од ставки предизборног деловања Милана Стојадиновића. Поготово лист *Време*, преносио је дешавања у корист Стојадиновића и његове ЈРЗ, као што су одобравање кредита за јавне радове⁸⁹, отварање нових гимназија у року од 9 година⁹⁰, смањењу сељачких пореза⁹¹. Углавном, говорило се о просперитету, економском оздрављењу земље, као и о још бољој будућности.

Што се тиче опозије, Стојадиновић је изражавао презир према Мачеку, као што се може видети у његовим мемоарима - *Ни рат ни пакт*. Стојадиновић је настојао, и у великој мери успевао, да распрача и окрњи парламентарну и ванпарламентарну опозицију.⁹² Генерално гледано, пропаганда према опозицији била је негативна и стално је била предмет критике и омаловажавања. На његовим скуповима и на страницама прорежимских листова суптилно је пласирана негативна кампања против политичких противника, много пажње посвећивано је расцепима у

⁸⁸Б. Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, 169.

⁸⁹*Време*, 22.10.1938., 6.

⁹⁰ Исто, 23.10.1938., 7.

⁹¹ Исто, 7.11.1938., 5.

⁹²Политичке противнике ЈРЗ у овом периоду можемо поделити у три групе. Те групе су сачињавали припадници удружене опозиције коју су чинили радикали, демократе од ХСС и СДС и ЈНС, као владајућа власт Стојадиновићеве владе. Иако са различитим програмима, ове три групе су изашле заједно на парламентарне изборе.

опозицији а много простора давано различитим политичким дисидентима, који су у својим говорима и интервјуима објашњавали зашто не могу да иду са Уједињеном опозицијом. Стојадиновић је стално користио прилику да „прозива“ опозицију. На једном говору у Неготину, он је изјавио: „*Наши народ каже да кад је зла зима онда мачка и миш заједно спавају, зато из споразума Мачек – Живковић ја закључујем да ова два господина предвиђају за себе јако злу зиму ове године.*“⁹³ Стојадиновић је листу опозиције називао „мозаик-листа“ јер је била састављена од разних група, без заједничког програма, што је и изјавио на збору ЈРЗ у Бијељини, на коме је било око 60.000 посетилаца, како преноси *Време*, за 28. новембар. Исто су поступали и његови страначки саборци. Министар унутрашњих послова Антон Корошец је на збору ЈРЗ у Параћину изјавио „*ЈНС је на самрти и нико је неће спасти, а српски део Удружене опозиције доживеће исту судбину*“⁹⁴. Понекад се чак приступало и драматичнијим мерама: вођа пократа „Збор“ Димитрије Љотић ухапшен је, 26. октобра 1938. године⁹⁵, о чему *Време* пише два дана касније.

Милан Стојадиновић је био вешт говорник и знао је да привуче бираче о чему сведочи бројност посетилаца на његовим зборовима и банкетима који су одржавани у његову част. На збору у Петровграду било је око 40.000 посетилаца које је Стојадиновић позвао да 11. децембра не гласају за појединце (мислећи на опозицију), већ за привредну и националну политику која је показала одличне успехе.⁹⁶ На великим свечаностима у Шапцу приликом отварања и пуштања у рад фабрике хемијских производа присуствовало је око 20.000 Мачвана, преноси насловна страна листа *Време*.⁹⁷

Вредно оружје у борби са политичким противницима је представљала карикатура, као врста сликовне поруке која садржи сатиричан, комичан и подругљив облик изражавања. Чињеница да се њоме веома успешно манипулисало и да су је могли разумети и необразовани слојеви становништва говори у прилог томе да се користила када год је за то било могућности. У партијском листу *Самоуправа* уочава се велики број карикатура током читавог периода штампања. Углавном су објављиване на ударном месту, као аутор већине њих је био потписан Драгослав Стојановић. Општим погледом на карикатуре уочавамо да је више од половине карикатура посвећено

⁹³ *Време*, 31. 10. 1938., 4.

⁹⁴ Исто, 7. 11. 1938., 1.

⁹⁵ Милан Јовановић Стоимировић, *Дневник 1936 – 1941*, 214.; *Време*, 28. 10. 1938, 1.

⁹⁶ *Време*, 7.11. 1938., 5-6.

⁹⁷ Исто, 9. 11. 1938., 1.

Удруженој опозицији, занимљиво је да је вођа хрватске опозиције Мачек само једном приказан на карикатури. Истиче се неколико објашњења за ово, између осталог и чињеница да је *Самоуправа* била превасходно намењена српским читаоцима и да је примат била борба са противницима на подручју где је већину чинило српско становништво. Као чест мотив на карикатурама се појављује огледало испред којег су стајале вође опозиције. Загледани и задивљени собом, требали су да пошаљу поруку народу самодовољности и нарцисоидности и тиме се изазове потенцијални револт код читалаца а самим тиме и њихово окретање ка ЈРЗ.⁹⁸ Треба истаћи и важну чињеницу да се на карикатурама *Самоуправе* није нашао лик Димитрија Љотића. Као могуће објашњење може се узети безначајност његовог лика, односно намера да се ћутањем прикаже његова минорност у политичком животу.⁹⁹

Карикатура у листу *Време* је била присутна, али је она требало да пошаље другачију поруку, јер се овде појављују карикатуре председника владе. Као лист који је подржавао Милана Стојадиновића, он је представљан као победник, спасилац српског рода, а припадници опозиције како беже од народа, сплеткаре једни против других и сл.¹⁰⁰

Плакати и леци су такође пуно коришћени, дељени су бесплатно на прометним трговима и улицама. Не треба изоставити ни брошуре које су штампане и биле уперене против појединаца и свих оних који су се налазили на супротној стани.¹⁰¹

⁹⁸ Б. Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, 183-185.

⁹⁹ Исто, 186.

¹⁰⁰ Исто, 187-188.

¹⁰¹ Познати писац ових брошура је био Раде Драинац (Радојко Јовановић), књижевник, писао је рубрике у београдској *Правди*.

Резултати избора

На сам дан избора, дневни листови су износили резултате предизборних кампања, наводили шта су различите струје поручивале за кога гласати и шта се очекује од будућег председника. Подршка Јеврејске заједнице из Београда упућена Милану Стојадиновићу је била само једна од многих у мору изјава од мањина, уз очекивање да ће и њихова подршка Милану Стојадиновићу бити важна за све оне који су се до тада били у недоумици.¹⁰²

Са нестрпљењем су очекивани резултата избора и то је свакако била једна од главних тема о којој су у наредним данима писали дневни листови *Време* и *Политика*. Стоимировић за 12. децембар 1938. пише у свом дневнику: „У Београду неизвесност. Ми смо измакли у земљи Мачеку не за милион, него за свега неких 300.000 гласова.“

¹⁰²*Време*, 11. 12. 1938, 4.

Резултати парламентарних избора 11. децембра 1938. године¹⁰³

Бановина	За листу Стојадиновића	У процентима (%)	За листу Д. Љотића	У процентима (%)	За листу В. Мачека	У процентима (%)
Београд, Земун Панчево	39.683	76,68	510	0,98	11.561	22,34
Дравска	170.252	78,64	1.132	0,52	45.128	20,84
Савска	111.483	17,33	2.137	0,33	529.712	82,34
Врбаска	107.421	51,06	1.071	0,51	101.873	48,43
Приморска	42.781	20,91	2.387	1,17	159.428	77,92
Дринска	189.291	57,47	3.806	1,15	136.297	41,38
Зетска	128.174	64,09	1.041	0,52	74.977	35,39
Дунавска	373.085	71,74	17.291	3,33	129.296	24,93
Моравска	248.733	75,98	802	0,24	77.818	23,77
Вардарска	226.716	75,11	133	0,05	74.977	24,84
Укупно	1.636.519	58,9	30.310	0,89	1.336.823	40,21

Анализом изборних резултата, намеће се закључак да је изборна пропаганда Милана Стојадиновића била само делимично успешна. Он није био задовољан постигнутим резултатима, али је сматрао да може да настави да обавља функцију председника владе и у будућности. Са друге стране, Удружена опозиција се трудила да докаже, супротно мишљењу Милана Стојадиновића, да влада није заслужила поверење народа. О њиховом ставу, постоји и дело „Значај избора у Југославији”, у коме се наводи да је изборна победа постигнута фалсификатима, притисцима и гласовима националних мањина.¹⁰⁴ Са друге стране, притужбе на изборни процес су стигле и са

¹⁰³ *Време*, 13. 12. 1938, 4.; *Политика*, 13. 12. 1938., 1.

¹⁰⁴ М. Радојевић, *Удружена опозиција 1935-1939*, 71-73.

адреса националних мањина. Прављена је и компарација са изборима из 1935. године, када је опозиција постигла већи успех у односу на изборе из 1938. године.

Листа Влатка Мачека је имала успеха само у хрватским крајевима Савске и Приморске бановине, али како истиче лист *Време*, „за највећи део свог успеха имала да захвали нечувеном терору, који је са стране његових присталица вршен на бираче”.¹⁰⁵

У новинама је био знатно повећан број извештаја дописника из иностранства широм Европе, у чијим прилозима су детаљно преношене реакције јавности европских држава на изборне борбе и резултате избора у Југославији. Листови у иностранству су преносили читаоцима стање изборне ситуације, разнородност опозиционог блока уз наслове попут „Југославија односи победу над терористима”, да „опозиција није могла преузети ништа против ње”¹⁰⁶, „јер су јој одузети сви аргументи из руку”, подвлачећи велики успех Милана Стојадиновића на пољу спољне политике.¹⁰⁷

Већ 13. 12. 1938. године су објављени детаљни резултати гласања по срезовима, уз поновно истицање „потпуног пораза Мачекових савезника”.¹⁰⁸

Победа незнатном већином од 269.386¹⁰⁹ гласова, упркос фалсификатима, притисцима и прогонима бирача које су вршили државни органи, показала је нов курс којим се кретало јавно мњење у Србији. Избори, иако спроведени под условима неповољним за опозицију, означили су победу концепција против којих се Стојадиновић све време борио: демократизација земље и споразума Хрвата и Срба. Хитност решавања хрватског питања је био само један сегмент којим је намесник морао да се позабави.

И поред свега овога, сам председник у сарадњи са владом се трудио да јавности пошаље поруку осећаја убедљиве победе и задовољства резултатима избора. Штампала је писала о „величанственом тријумфу”, „великој победи”¹¹⁰. Посебно се потенцирало на поверењу које је дато од стране народа председнику владе. Евидентна пажња се посвећивала тврдњи да је Стојадиновић однео убедљиву победу у Србији, алудирајући на чињеницу да се он као представник владе представи као прави представник српског народа.

Дневни лист *Политика* такође преноси утиске и резултате избора али са сасвим другачијим новинарским стилем и писањем, док је код листа *Време* евидентан

¹⁰⁵*Време*, 12. 12. 1938., 1.

¹⁰⁶Односи се на владу Милана Стојадиновића

¹⁰⁷*Време*, 12. 12. 1938., 5

¹⁰⁸ Исто, 13. 12. 1938., 7.

¹⁰⁹ Исто, 13. 12. 1938., 4.

¹¹⁰ Исто, 12. 12. 1938., 1.

пропагандни карактер пласирања информација. На страницама листа *Политика* наслови и текстови су били сажетији, посвећује се пажња али знатно концизније и уз одсуство помпезних наслова.¹¹¹

Што се тиче треће земаљске листе, епилог гласања за ЈНП Збор ипак је био у складу са очекивањима и резултатима оствареним на претходним изборима. Љотићева листа добила је подршку 30.734 гласача али није успела да освоји ни један посланички мандат.¹¹² Иако је, у односу на претходне парламентарне изборе, освојио 5000 гласова више (практично 20%), ЈНП Збор и даље је представљао маргиналну појаву на југословенској политичкој сцени, а у средиште пажње јавности углавном је долазио услед екстремности политичких ставова и отвореног физичког насиља својих чланова и присталица.

Када се резултати ових избора сагледају са другог гледишта, јасно је да су Стојадиновићу донели одређену предност. Међутим, то није било довољно за опстанак на власти. Непуних два месеца после избора, Стојадиновић је био приморан да поднесе оставку изазвану кризом владе коју је подстакао кнез Павле. Након тога, уследила је краткотрајна опозициона делатност, интернација а потом дугогодишњи живот и рад, а напослетку и смрт (Аргентина). Карактеристично је да се још пре избора у круговима Удружене опозиције говорило да је Стојадиновић после аншлуса прекорачио програм спољне политике који је са британском владом тачно утврдио на почетку своје владавине, да је Југославију сувише везао уз Немачку и да ће после избора, без обзира на резултат морати да оде. Сам Стојадиновић, који је о томе био убрзо обавештен, жали се у својим мемоарима како кнез Павле није показивао никакво интересовање за изборе, већ је једноставно отпутовао у Лондон.¹¹³

¹¹¹*Политика*, 11.12, 4. (о одржавању избора објављују информације тек на 4. страни, док је у листу *Време* тема избора наглашена).

¹¹²Коначни резултати избора са бројем освојених посланичких мандата и именима нових посланика објављени су у: *Политика*, 11. 1. 1939., 1–2.

¹¹³М. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, 32.

Закључак

Власт Милана Стојадиновића можда бисмо могли посматрати и у оквиру великих геополитичких промена које су се дешавале у то време. То је пре свега заокрет британске политике према Немачкој која се требало испратити и на Балкану, што је за последицу имало довођење провереног германофила. Сличном аналогијом бисмо се можда могли послужити и за одлазак Стојадиновића са власти. Британска спољна политика се током 1939. године мења (отпочиње припреме за улазак у рат са Трећим рајхом), што опет утиче на Балкан као важну геостратешку позицију за све велике силе. Економска политика Милана Стојадиновића јесте дала краткотрајне резултате, дугорочно економски проблеми нису решени што је за последицу имало и постепено губљење подршке од стране грађана, без обзира на ефектност пропагандне кампање.

Суштинско нерешавање „хрватског питања“ имало је за последицу уједињавање југословенске опозиционе сцене, која је имала и снагу и ширину да се супротстави владајућем режиму. Сама изборна кампања је стратешки вођена ефектно. Максимално је коришћена позиција на којој се Стојадиновић налазио, тзв. функционерска кампања, која је типична и за изборне процесе демократских власти, а не само аутократских, каква је била Стојадиновићева.

Одневши победу на изборима 1938. године, уз свесрдну подршку која му је упућивана са свих страна, изгледало је да је нова влада Милана Стојадиновића на путу да, уз решавање одређених проблема који су испливали на површину настави дотадашњу политику и увећа свој успех. Међутим, иако се у наредним недељама само понављала како домаћа тако и подршка из иностранства, евидентно је било да ствари и нису такве какве су се на први поглед чиниле да јесу. Неслагања и пад његове владе непуна два месеца након „постигнутог великог успеха“ дају индиције да су ипак постојале дубље несугласице о којима се или није довољно говорило или су сматране за нешто што може бити олако решено или у пренесем значењу „гурнуто под тепих“.

Извештавање дневних листова, а посебно отворено пристрасних *Времена* и *Самоуправе*, одиграли су кључну улогу током предизборне кампање, стварајући слику о стању и расположењу у земљи и иностранству и доносећи наводно очекивану победу над опозицијом. Наслови који говоре о великој победи листе Милана Стојадиновића и јасном поразу опозиције, као и они који извештавају о паду те исте владе у фебруару наредне године, отварају простор за доношење неколико закључака. Први од њих је то

да је јавности пласирана лажна слика о размерама подршке Милану Стојадиновићу, а други да је креирана погрешна перцепција Стојадиновићевог култа личности као и наводне равнодушности унутар ЈРЗ и целе владине листе. Поставља се питање да ли је Милан Стојадиновић сам себе заварао идеалношћу сопственог медијског лика и да ли је у неком тренутку и сам поверовао у нереалну пропагандну слику коју је пласирао Југословенима. На примеру избора из 1938. приказана је снага пропаганде и употребе ондашњих нових технологија у сврхе политичке борбе, али се показало да претеривање у пропаганди може бити „мач са две оштрице”.

Да „воља“ народа исказана на изборима не одлучује о томе ко ће бити на власти, показао је и Стојадиновићев пад следеће године. Пад Милана Стојадиновића 4. фебруара 1939. године значио је његов дефинитиван опроштај од власти.

Библиографија:

Извори:

Необјављени извори:

- Грађа Архива Југославије, Збирка Милана Стојадиновића

Објављени извори:

- *Време*, Београд, 1921-1941.
- *Политика*, Београд, 1919 -1941.
- Ribar I., *Politički zapisi III*, Beograd, 1951.
- Stojadinović M., *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva svetska rata*, Rijeka 1970.
- Smiljanić D., *Sećanja na jednu diktaturu*, Beograd, 1960.
- Стоимировић М., *Дневник 1936 – 1941*, Нови Сад 2000.

Литература:

- Boban Lj., *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke*, I, Zagreb 1974.
- Милан Стојадиновић: *политика у време глобалних ломова*; приредио Миша Ђурковић, Београд, 2013.
- Љотић В. Д., *Сабрана дела*, приредио др Драган Суботић, VI, Београд 2001.
- Милак Е., *Италија и Југославија 1931-1937*, Београд 1987.
- Опра Ј., „*Изборна кампања Милана Стојадиновића 1938.*”, *Архив, часопис Архива Југославије*, година II, број 2, Београд 2001.
- Petranović B., *Istorija Jugoslavije 1918-1978.*, Beograd 1981.
- Petranović B., M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam, Ideje i stvarnost*, Tematska zbirka dokumenata, I, Beograd 1987.

- Радојевић М., *Удружена опозиција 1935-1939*, Београд 1994.
- Симић Б., *Пропаганда Милана Стојадиновића*, Београд 2007.
- Стојков Т., *Vlada Milana Stojadinovića 1935-1937*, Београд 1985.
- Стефановић М., *Збор Димитрија Љотића 1934–1945.*, Београд 1984.
- Нортнер Ј., *Jugoslavija u krizi 1933-1941*, Rijeka 1972.

Интернет странице:

- <https://sr.wikipedia.org>